

M. TVLLII CICERONIS

DE

O F F I C I I S

AD

M A R C U M F I L I U M

LIBER^o III.

I PUBLIUM Scipionem, Marce fili, eum, quī
I primus Africanus appellatus est, dicere solitum scripsit Cato, qui fuit fere ejus æqualis; *Nunquam se minus otiosum esse, quam cum otiosus; nec minus solum, quam cum solus esset.* Magnifica vero vox, & magno viro ac sapiente digna, quæ declarat, illum & in otio de negotiis cogitare, & in solitudine secum loqui solitum; ut neque cessaret unquam, & interdum colloquio alterius non egeret. Itaque duæ res, quæ languorem afferunt ceteris, illum acuebant, otium & solitudo. Vellem nobis hoc idem vere dicere liceret: sed

si minus imitatione tantam ingenii præstantiam
 consequi possumus, voluntate certe proxime
 accedimus: nam & a republica forensibusque
 negotiis, armis impiis, vique prohibiti,
 otium persequimur; & ob eam causam, urbe
 relicta, rura peragrantes, sæpe soli sumus.
 Sed nec otium hoc cum Africani otio, nec
 hæc solitudo cum illa comparanda est. Ille
 enim requiescens a reipublicæ pulcherrimis
 muneribus otium sibi sumebat aliquando, &
 a cœtu hominum frequentiaque interdum,
 tanquam in portum, se in solitudinem recipiebat:
 nostrum autem otium negotii inopia, non
 requiescendi studio, constitutum est. Exstincto
 enim senatu, delatisque judiciis, quid est,
 quod dignum nobis aut in curia, aut in foro
 agere possimus? Itaque qui in maxima cele-
 britate, atque in oculis civium quondam viximus,
 nunc fugientes conspectum sceleratorum,
 quibus omnia redundant, abdimus nos, quantum
 licet, & sæpe soli sumus. Sed, quia sic
 ab hominibus doctis accepimus, non solum ex
 malis eligere minima oportere, sed etiam ex-
 cerpere ex his ipsis, si quid ineffet boni; pro-
 pterea & otio fruor, non illo quidem, quo de-
 beat is, qui quondam peperisset otium civitati;
 nec eam solitudinem languere patior, quam

4 mihi affert necessitas, non voluntas. Quam-
 quam Africanus majorem laudem vel meo
 judicio assequeretur. Nulla enim ejus ingenii
 monumenta mandata literis, nullum opus otii,
 nullum solitudinis munus exstat: ex quo in-
 telligi debet, illum mentis agitatione, investi-
 gationeque earum rerum, quas cogitando con-
 sequebatur, nec otiosum, nec solum unquam
 fuisse. Nos autem, qui non tantum roboris
 habemus, ut cogitatione tacita a solitudine
 abstrahamur, ad hanc scribendi operam om-
 ne studium curamque convertimus. Itaque
 2 plura brevi tempore, eversa, quam multis an-
 nis, stante republica, scripsimus. Sed cum to-
 5 ta philosophia, mi Cicero, frugifera & fructuo-
 sa, nec ulla pars ejus inculta ac deserta sit;
 tum nullus feracior in ea locus est, nec ube-
 rior, quam de officiis, a quibus constanter
 honesteque vivendi præcepta ducuntur. Qua-
 re quamquam a Cratippo nostro, principe hu-
 jus memoriæ philosophorum, hæc te assidue
 audire atque accipere confido: tamen condu-
 cere arbitror, talibus aures tuas vocibus un-
 dique circumsonare; nec eas, si fieri possit,
 6 quidquam aliud audire. Quod cum omnibus
 est faciendum, qui vitam honestam ingredi
 cogitant, tum haud scio, an nemini potius,

quam tibi; sustines enim non parvam expectationem imitandæ industriæ nostræ, magnam honorum, nonnullam fortasse nominis. Suscepisti onus præterea grave & Athenarum, & Cratippi; ad quos cum tanquam ad mercaturam bonarum artium sis profectus, inane redire turpissimum est, dedecorantem & urbis auctoritatem, & magistri. Quare quantum conniti animo potes, quantum labore contendere, (si discendi labor est potius, quam voluptas,) tantum fac ut efficias; neve committas, ut, cum omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi defuisse videare. Sed hæc hæcenus; multa enim sæpe ad te cohortandi gratia scripsimus. Nunc ad reliquam partem propositæ divisionis revertamur.

Panætius igitur, qui sine controversia de 7 officiis accuratissime disputavit, quemque nos, correctione quadam adhibita, potissimum secuti sumus, tribus generibus propositis, in quibus deliberare homines, & consultare de officio solerent; uno, cum dubitarent, honestumne id esset, de quo ageretur, an turpe: altero, utilene, an inutile: tertio, si id, quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo, quod utile videretur, quomodo ea discerni oporteret: de duobus generibus primis, li-

bris tribus explicavit: de tertio autem gene-
 re deinceps se scripsit dicturum, nec id ex-
 8 solvit, quod promiserat. Quod eo magis mi-
 ror, quia scriptum a discipulo ejus Posidonio
 est, triginta annis vixisse Panætium, postea-
 quam eos libros edidisset. Quem locum mi-
 ror a Posidonio breviter esse tactum in qui-
 busdam commentariis; præsertim cum scri-
 bat, nullum esse locum in tota philosophia tam
 9 necessarium. Minime vero assentior iis, qui
 negant, eum locum a Panætio prætermis-
 sisse, sed consulto relictum, nec omnino scribendum
 fuisse, quia nunquam posset utilitas cum ho-
 nestate pugnare: de quo alterum potest ha-
 bere dubitationem, adhibendumne fuerit hoc
 genus, quod in divisione Panæti tertium est,
 an plane omittendum; alterum dubitari non
 potest, quin a Panætio susceptum sit, sed re-
 lictum. Nam qui e divisione tripartita duas
 partes absolverit, huic necesse est restare ter-
 tiam. Præterea in extremo libro tertio de hac
 parte pollicetur se deinceps esse dicturum.
 10 Accedit eodem testis locuples, Posidonius,
 qui etiam scribit in quadam epistola, P.
 Rutilium Rufum dicere solere, qui Panæ-
 tium audierat, ut nemo pictor esset inventus,
 qui Coæ Veneris eam partem, quam Apelle-
 les

les inchoatam reliquisset, absolveret: (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi spem auferebat:) sic ea, quæ Panætius prætermisisset, & non perfecisset, propter eorum, quæ perfecisset, præstantiam, neminem esse persecutum.

Quamobrem de iudicio Panætii dubitari ³ non potest: rectene autem hanc tertiam par- ¹¹tem ad exquirendum officium adjunxerit, an secus, de eo fortasse disputari potest. Nam siue honestum solum bonum est, ut Stoicis placet; siue quod honestum est, id ita summum bonum est, quemadmodum Peripateticis nostris videtur, ut omnia ex altera parte collocata, vix minimi momenti instar habeant; dubitandum non est, quin nunquam possit utilitas cum honestate contendere. Itaque accepimus, Socratem execrari solitum eos, qui primum hæc, natura cohærentia, opinione distraxissent; cui quidem ita sunt Stoici assensi, ut, quidquid honestum esset, id utile esse censerent; nec utile quidquam, quod non honestum: Quod si is esset Panætius, qui vir- ¹²tutem propterea colendam diceret, quod ea efficiens utilitatis esset, ut ii, qui res expectandas vel voluptate, vel indolentia metiuntur; liceret ei dicere, utilitatem aliquando

cum honestate pugnare. Sed, cum sit is, qui id solum bonum iudicet, quod honestum sit; quæ autem huic repugnent specie quadam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri, nec decessione pejorem; non videtur ejusmodi debuisse deliberationem introducere, in qua, quod utile videretur, cum
 13 eo, quod honestum esset, compararetur. Etenim quod summum bonum a Stoicis dicitur, *Convenienter naturæ vivere*, id habet hanc, ut opinor, sententiam, cum virtute congruere semper; cetera autem, quæ secundum naturam essent, ita legere, si ea virtuti non repugnarent. Quod cum ita sit, putant quidam, hanc comparationem non recte introductam, nec omnino de eo genere quidquam præcipiendum fuisse. Atque illud quidem honestum, quod proprie vereque dicitur, id in sapientibus est solis, neque a virtute divelli unquam potest; in iis autem, in quibus sapientia perfecta non est, ipsum illud quidem perfectum honestum, nullo modo; similitudines honesti
 14 esse possunt. Hæc enim omnia officia, de quibus his libris disputamus, media Stoici appellant: ea communia sunt, & late patent; quæ & ingenii bonitate multi assequuntur, & progressionem discendi: illud autem officium, quod

rectum iidem appellant, perfectum atque absolutum est; &, ut iidem dicunt, omnes numeros habet; nec, præter sapientem, cadere in quemquam potest. Cum autem aliquid actum 15 est, in quo media officia compareant, id cumulate videtur esse perfectum; propterea quod vulgus, quid absit a perfecto, non fere intelligit; quatenus autem intelligit, nihil putat prætermisum. Quod idem in poëmatibus, & picturis usu venit, in aliisque compluribus, ut delectentur imperiti, laudentque ea, quæ laudanda non sint, ob eam, credo, causam, quod insit in his aliquid probi, quod capiat ignaros, qui iidem, quid in unaquaque re vitii sit, nequeant judicare. Itaque cum sunt docti a peritis, facile desistunt a sententia. Hæc igitur officia, de quibus his libris 4 differimus, quasi secunda quædam honesta esse dicunt, non sapientum modo propria, sed cum omni hominum genere communia. Ita- 16 que his omnes, in quibus est virtutis indoles, commoventur. Nec vero cum duo Decii, aut duo Scipiones, fortes viri commemorantur, aut cum Fabricius Aristidesve justus nominatur; aut ab illis, fortitudinis, aut ab his, justitiæ, tanquam a sapientibus, petitur exemplum. Nemo enim horum sic sapiens est,

ut sapientem volumus intelligi: nec ii, qui sapientes habiti sunt, & nominati, M. Cato, & C. Lælius, sapientes fuerunt; ne illi quidem septem: sed ex mediolorum officiorum frequentia similitudinem quandam gerebant speciem-
17 que sapientum. Quocirca nec id, quod vere honestum est, fas est cum utilitatis repugnantia comparari; nec id, quod communiter appellamus honestum, quod colitur ab iis, qui bonos se viros haberi volunt, cum emolumentis unquam est comparandum: tamque id honestum, quod in nostram intelligentiam cadit, tuendum conservandumque est nobis, quam id, quod proprie dicitur, vereque est honestum, sapientibus: aliter enim teneri non potest, si qua est ad virtutem facta progressio. Sed hæc quidem de iis, qui conservatione
18 officiorum existimantur boni. Qui autem omnia metiuntur emolumentis & commodis, neque ea volunt præponderari honestate, hi solent in deliberando honestum cum eo, quod utile putant, comparare; boni viri non solent. Itaque existimo, Panætium, cum dixerit, homines solere in hac comparatione dubitare, hoc ipsum sensisse, quod dixerit, solere modo; non etiam oportere. Etenim non modo pluris putare quod utile videatur, quam

quod honestum; sed hæc etiam inter se comparare, & in his addubitare, turpissimum est. Quid est ergo, quod nonnunquam dubitationem afferre soleat, considerandumque videatur? credo, si quando dubitatio accedit, quale sit id, de quo consideretur. Sæpe enim tempore fit, ut, quod plerumque turpe haberi soleat, inveniatur non esse turpe. Exempli causa, ponatur aliquid, quod pateat latius. Quod potest majus esse scelus, quam non modo hominem, sed etiam familiarem hominem occidere? Num igitur se obstrinxit scelere, si quis tyrannum occidit, quamvis familiarem? Populo quidem Romano non videtur, qui ex omnibus præclaris factis illud pulcherrimum existimat. Vicit ergo utilitas honestatem? immo vero honestatem utilitas consecuta est.

Itaque, ut sine ullo errore dijudicare possimus, si quando cum illo, quod *honestum* intelligimus, pugnare id videbitur, quod appellamus *utile*, formula quædam constituenda est; quam si sequemur in comparatione rerum, ab officio nunquam recedemus. Erit autem hæc formula, Stoicorum rationi disciplinæque maxime consentanea; quam quidem in his libris propterea sequimur, quod, quamquam a veteribus, Academicis, & a Peripateticis no-

stris, qui quondam iidem erant, qui Acade-
 mici, quæ honesta sunt, anteponuntur iis, quæ
 videntur utilia; tamen splendidius hæc ab eis
 differuntur, quibus, quidquid honestum est,
 idem utile videtur, nec utile quidquam, quod
 non honestum; quam ab iis, quibus aut ho-
 nestum aliquid non utile, aut utile non hone-
 stum. Nobis autem nostra Academia magnam
 licentiam dat, ut quodcunque maxime pro-
 babile occurrat, id nostro jure liceat defende-
 re. Sed redeo ad formulam. Detrahere igitur
 5
 21 aliquid alteri, & hominem hominis incommo-
 do suum augere commodum, magis est con-
 tra naturam, quam mors, quam paupertas,
 quam dolor, quam cetera, quæ possunt aut
 corpori accidere, aut rebus externis. Nam
 principio tollit convictum humanum, & so-
 cietatem: si enim sic erimus affecti, ut pro-
 pter suum quisque emolumentum spoliet, aut
 violet alterum, disrumpi necesse est eam, quæ
 maxime est secundum naturam, humani ge-
 22 neris societatem. Ut, si unumquodque mem-
 brum sensum hunc haberet, ut posse putaret
 se valere, si proximi membri valetudinem ad
 se traduxisset; debilitari, & interire totum
 corpus necesse esset; sic, si unusquisque no-
 strum rapiat ad se commoda aliorum, detra-

hatque quod cuique possit, emolumentum sui
 gratia; societas hominum & communitas ever-
 tatur necesse est. Nam, sibi ut quisque malit,
 quod ad usum vitæ pertineat, quam alteri,
 acquirere, concessum est, non repugnante na-
 tura: illud natura non patitur, ut aliorum
 spoliis nostras facultates, copias, opes augea-
 mus. Neque vero hoc solum natura, id est, ²³
 jure gentium, sed etiam legibus populorum,
 quibus in singulis civitatibus respublica con-
 tinetur, eodem modo constitutum est, ut non
 liceat sui commodi causa nocere alteri. Hoc
 enim spectant leges, hoc volunt, incolumem
 esse civium conjunctionem; quam qui diri-
 munt, eos morte, exilio, vinculis, damno coër-
 cent. Atque hoc multo magis exigit ipsa na-
 turæ ratio, quæ est lex divina, & humana;
 cui parere qui velit, (omnes autem parebunt,
 qui secundum naturam volent vivere,) nun-
 quam committet, ut alienum appetat, & id,
 quod alteri detraxerit, sibi assumat. Etenim ²⁴
 multo magis est secundum naturam excelsi-
 tas animi, & magnitudo: itemque comitas,
 justitia, liberalitas, quam voluptas, quam vi-
 ta, quam divitiæ: quæ quidem contemnere,
 & pro nihilo ducere, comparantem cum uti-
 litate communi, magni animi & excelsi est:

destrahere autem alteri sui commodi causa,
magis est contra naturam, quam mors, quam
25 dolor, quam cetera generis ejusdem. Item-
que, magis est secundum naturam, pro om-
nibus gentibus, si fieri possit, conservandis,
aut juvandis maximos labores molestiasque
fufcipere, imitantem Herculem illum, quem
hominum fama, beneficiorum memor, in con-
cilio coelestium collocavit; quam vivere in
solitudine, non modo sine ullis molestiis, sed
etiam in maximis voluptatibus, abundantem
omnibus copiis; ut excellas etiam pulchri-
tudine & viribus. Quocirca optimo quisque
& splendidissimo ingenio longe illam vitam
huic anteponit. Ex quo efficitur, hominem
naturæ obedientem, homini nocere non pos-
26 se. Deinde, qui alterum violat, ut ipse aliquid
commodi consequatur; aut nihil se existimat
contra naturam facere; aut magis fugiendam
censet mortem, paupertatem, dolorem, amif-
sionem etiam liberorum, propinquorum, ami-
corum, quam facere cuiquam injuriam: si ni-
hil existimat contra naturam fieri hominibus
violandis; quid cum eo differas, qui omnino
hominem ex homine tollat? si fugiendum id
quidem censet, sed & multo illa pejora, mor-
tem, paupertatem, dolorem; errat in eo, quod

ullum aut corporis, aut fortunæ vitium, ani-
mi vitiis gravius existimat. Ergo unum debet 6
esse omnibus propositum, ut eadem sit utili-
tas uniuscujusque, & univerforum; quam si
ad se quisque rapiat, dissolvetur omnis huma-
na consortio. Atque etiam, si hoc natura præ- 27
scribit, ut homo homini, quicumque sit, ob eam
ipsam causam, quod is homo sit, consultum
velit; necesse est secundum eandem naturam
omnium utilitatem esse communem. Quod si
ita est, una continemur omnes & eadem le-
ge naturæ; idque ipsum si ita est, certe vio-
lare alterum lege naturæ prohibemur. Verum
autem primum: verum igitur & extremum.
Nam illud quidem absurdum est, quod quidam 28
dicunt, parenti se aut fratri nihil detracturos,
commodi sui causa; aliam rationem esse ci-
vium reliquorum. Hi sibi nihil juris, & nul-
lam societatem, communis utilitatis causa, sta-
tuunt esse cum civibus; quæ sententia om-
nem societatem distrahit civitatis. Qui au-
tem civium rationem dicunt habendam, ex-
ternorum negant; hi dirimunt communem
humani generis societatem; qua sublata, be-
neficientia, liberalitas, bonitas, justitia fundi-
tus tollitur: quæ qui tollunt, etiam adver-
sus deos immortales impil judicandi sunt. Ab

iis enim constitutam inter homines societatem evertunt; cujus societatis arctissimum vinculum est, magis arbitrari esse contra naturam, hominem homini detrahere, sui commodi causa, quam omnia incommoda subire vel externa, vel corporis, vel etiam ipsius animi, quæ vacent justitia: hæc enim una virtus, omnium est domina & regina virtutum.

- 29 Forſitan quiſpiam dixerit: Nonne igitur ſapiens, ſi fame ipſe conficiatur, abſtulerit cibum alteri, homini ad nullam partem utili? Minime vero: non enim mihi eſt vita mea utilior, quam animi talis affectio, neminem ut violem commodi mei gratia. Quid? ſi Phalarim, crudelem tyrannum & immanem, vir bonus, ne ipſe frigore conficiatur, veſtitu ſpoliare poſſit; nonne faciat? Hæc ad judicandum ſunt facillima. Nam, ſi quid ab homine ad nullam partem utile, tuæ utilitatis cauſa detraxeris; inhumane feceris, contraque naturæ legem: ſi autem is tu ſis, qui multam utilitatem reipublicæ atque hominum ſocietati, ſi in vita remaneas, afferre poſſis; ſi quid ob eam cauſam alteri detraxeris, non ſit reprehendendum: ſi autem id non ſit ejuſmodi; ſuum cuique incommodum ferendum eſt potius, quam de alterius commodis detrahen-

dum. Non igitur magis est contra naturam morbus, aut egestas, aut quid hujusmodi, quam detractio aut appetitio alieni. Sed communis utilitatis derelictio contra naturam est: est enim injusta. Itaque lex ipsa naturæ, quæ utilitatem hominum conservat & continet, decernit profecto, ut ab homine inertis atque inutilis, ad sapientem, bonum, fortemque virum transferantur res ad vivendum necessariæ; qui si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit: modo hoc ita faciat, ut ne ipse de se bene existimans, seseque diligens, hanc causam habeat ad injuriam. Ita semper officio fungetur, utilitati consulens hominum, & ei, quam sæpe commemoro, humanæ societati. Nam quod ad Phalarim at-
tinet, perfacile judicium est: nulla enim nobis societas cum tyrannis, sed potius summa distractio est; neque est contra naturam, spoliare eum, si possis, quem honestum est necare; atque hoc omne genus pestiferum atque impium, ex hominum communitate exterminandum est. Etenim, ut membra quædam amputantur, si & ipsa sanguine, & tanquam spiritu carere cœperunt, & nocent reliquis partibus corporis: sic ista in figura hominis feritas & immanitas beluæ, a commu-

ni tanquam humanitate corporis segreganda est. Hujus generis sunt quæstiones omnes eæ, in quibus ex tempore officium exquiritur.

7 Ejusmodi igitur credo res Panætium perfe-
 33 cuturum fuisse, nisi aliqui casus, aut occupa-
 tio consillium ejus peremisset: ad quas ipsas
 consultationes ex superioribus libris satis mul-
 ta præcepta sunt, quibus perspicere possit, quid
 sit propter turpitudinem fugiendum: quid sit
 id, quod idcirco fugiendum non sit, quia om-
 nino turpe non sit. Sed quoniam operi in-
 choato, & prope jam absoluto, tanquam fa-
 stigium imponimus; ut geometræ solent non
 omnia docere, sed postulare, ut quædam sibi
 concedantur, quo facilius, quæ velint, ex-
 plicent: sic ego a te postulo, mi Cicero, ut
 mihi concedas, si potes, nihil, præter id, quod
 honestum sit, propter se esse expetendum. Sin
 hoc non licet per Cratippum; at illud certe
 dabis, quod honestum sit, id esse maxime pro-
 pter se expetendum. Mihi utrumvis satis est;
 & cum hoc, tum illud probabilius videtur, nec
 34 præterea quidquam probabile. Ac primum
 Panætius in hoc defendendus est, quod non
 utilia cum honestis pugnare aliquando posse
 dixerit; (neque enim ei fas erat;) sed ea,
 quæ viderentur utilia. Nihil vero utile, quod

non idem honestum; nihil honestum, quod non idem utile sit, sæpe testatur: negatque, ullam pestem majorem in vitam hominum invasisse, quam eorum opinionem, qui ista distraherint. Itaque non ut aliquando antepo-
neremus utilia honestis, sed ut ea sine errore dijudicarem, si quando incidissent, induxit eam, quæ videretur esse, non quæ esset, repugnantiam. Hanc igitur partem relictam ex-
plebimus, nullius adminiculis, sed (ut dicitur) Marte nostro. Neque enim quidquam de hac parte post Panætium explicatum est, quod quidem mihi probaretur, de iis, quæ in manus meas venerunt.

Cum igitur aliqua species utilitatis ob- 8
jecta est, commoveri necesse est: sed si, cum 35
animum attenderis, turpitudinem videas ad-
junctam ei rei, quæ speciem utilitatis attu-
lerit; tunc non utilitas relinquenda est, sed
intelligendum, ubi turpitude fit, ibi utilita-
tem esse non posse. Quod si nihil est tam con-
tra naturam, quam turpitude (recta enim, &
convenientia, & constantia natura desiderat,
aspernaturque contraria) nihilque tam secun-
dum naturam, quam utilitas; certe in eadem
re utilitas & turpitude esse non potest. Item-
que, si ad honestatem nati sumus, eaque aut

sola expetenda est, ut Zenoni visum est; aut certe omni pondere gravior habenda, quam reliqua omnia, quod Aristoteli placet; necesse est, quod honestum sit, id esse aut solum, aut summum bonum: quod autem bonum, id certe utile: ita quidquid honestum, id utile. Quare error hominum non proborum, cum aliquid, quod utile visum est, arripuit, id continuo secernit ab honesto. Hinc sicæ, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur: hinc furta, peculatus, expilationes, direptionesque sociorum & civium: hinc opum nimiarum potentiæ non ferendæ: postremo etiam in liberis civitatibus regnandi existunt cupiditates, quibus nihil nec tætrius, nec foedius excogitari potest. Emolumenta enim rerum fallacibus judiciis vident; pœnam, non dico legum, quas sæpe perrumpunt, sed ipsius turpitudinis, quæ acerbissima est, non vident.

37 Quamobrem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio (est enim totum sceleratum & impium) qui deliberant, utrum id sequantur, quod honestum esse videant, an se scientes scelere contaminent: in ipsa enim dubitatione facinus inest, etiamsi ad id non pervenerint. Ergo ea deliberanda omnino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio: atque

que etiam ex omni deliberatione celandi & occultandi spes opinioque removenda est. Satis enim nobis (si modo in philosophia aliquid profecimus) persuasum esse debet, si omnes deos hominesque celare possimus, nihil tamen avare, nihil injuste, nihil libidinosè, nihil incontinentè esse faciendum. Hinc ille 9 Gyges inducitur a Platone: qui, cum terra 38 discessisset magnis quibusdam imbribus, in illum hiatus descendit, æneumque equum (ut ferunt fabulæ) animadvertit, cujus in lateribus fores essent; quibus apertis hominis mortui vidit corpus magnitudine inusitata, anulumque aureum in digito; quem ut detraxit, ipse induit: (erat autem regius pastor:) tum in concilium pastorum se recepit. Ibi cum palam ejus annuli ad palmam converterat, a nullo videbatur, ipse autem omnia videbat; idem rursus videbatur, cum in locum anulum inverterat. Itaque hac opportunitate annuli usus, reginæ stuprum intulit, eaque adjutrice regem dominum interemit, sustulitque quos obstare arbitrabatur; nec in his eum quisquam facinoribus potuit videre. Sic repente annuli beneficio rex exortus est Lydiæ. Hunc igitur ipsum anulum si habeat sapiens, nihilo plus sibi licere putet peccare, quam si

non haberet. Honeſta enim bonis viris, non
 69 occulta quærentur. Atque hoc loco philoſo-
 phi quidam, minime mali illi quidem, ſed non
 fatis acuti, fictam & commentitiam fabulam
 dicunt prolatam a Platone: quaſi vero ille,
 aut factum id eſſe, aut fieri potuiſſe defendat.
 Hæc eſt vis hujus annuli, & hujus exempli:
 ſi nemo ſciturus, nemo ne ſuſpicaturus qui-
 dem ſit, cum aliquid, divitiarum, potentia, &
 dominationis, libidinis cauſa, feceris; ſi id diis
 hominibusque futurum ſit ſemper ignotum;
 ſi ſine facturus? negant id fieri poſſe: nequa-
 quam poteſt id quidem. Sed quæro, quod ne-
 gant poſſe, id ſi poſſet, quidnam facerent?
 Urgent ruſtice ſane; negant enim poſſe, & in
 eo perſtant: hoc verbum quid valeat, non
 vident. Cum enim quærimus, ſi poſſint cela-
 re, quid facturi ſint; non quærimus, poſſintne
 celare; ſed tanquam tormenta quædam ad-
 hibemus, ut, ſi reſponderint, ſe, impunitate
 propoſita, facturos quod expediat, facinoro-
 ſos ſe eſſe fateantur: ſi negent, omnia turpia
 per ſeipſa fugienda eſſe concedant. Sed jam
 ad propoſitum revertamur.

10 Incidunt sæpe multæ cauſæ, quæ contur-
 40 bent animos utilitatis ſpecie; non, cum hoc
 deliberetur, relinquendane ſit honeſtas pro-
 pter

pter utilitatis magnitudinem: (nam id quidem
 improbum est:) sed illud, possitne id, quod
 utile videatur, fieri non turpiter. Cum Col-
 latino collegæ Brutus imperium abrogabat,
 poterat videri facere id injuste; fuerat enim
 in regibus expellendis socius Bruti, consilio-
 rum etiam adjutor. Cum autem consilium hoc
 principes cepissent, cognationem Superbi, no-
 menque Tarquiniarum, & memoriam regni
 esse tollendam; quod erat utile, patriæ con-
 sulere, id erat ita honestum, ut etiam ipsi Col-
 latino placere deberet. Itaque utilitas valuit
 propter honestatem, sine qua ne utilitas qui-
 dem esse potuisset. At in eo rege, qui urbem 41
 condidit, non ita. Species enim utilitatis ani-
 mum pepulit ejus: cui cum visum esset uti-
 lius, solum, quam cum altero regnare, fratrem
 interemit. Omisit hic & pietatem, & huma-
 nitatem, ut id, quod utile videbatur, neque
 erat, assequi posset; & tamen muri causam
 opposuit, speciem honestatis neque probabi-
 lem, neque satis idoneam. Peccavit igitur;
 pace vel Quirini, vel Romuli dixerim. Nec ta- 42
 men nostræ nobis utilitates omittendæ sunt,
 aliisque tradendæ, cum his ipsi egeamus: sed
 suæ cuique utilitati, quod sine alterius inju-
 ria fiat, serviendum est, Scite Chrysippus, ut

multa: Qui stadium, inquit, currit, eniti &
 contendere debet, quam maxime possit, ut vin-
 cat: supplantare eum, quicum certet, aut ma-
 nu depellere, nullo modo debet: sic in vita sibi
 quemque petere, quod pertineat ad usum, non
 43 iniquum est; alteri deripere, jus non est. Ma-
 xime autem perturbantur officia in amicitiiis;
 quibus & non tribuere, quod recte possis, &
 tribuere quod non sit æquum, contra officii-
 um est. Sed hujus generis totius, breve &
 non difficile præceptum est. Quæ enim vi-
 dentur utilia, honores, divitiæ, voluptates,
 cetera generis ejusdem, hæc amicitia nun-
 quam anteponenda sunt. At neque contra
 rempublicam, neque contra jusjurandum ac
 fidem, amici causa, vir bonus faciet; ne si
 iudex quidem erit de ipso amico; ponit enim
 personam amici, cum induit iudicis. Tantum
 dabit amicitia, ut veram amici causam esse
 malit; & ut orandæ litis tempus, quoad per
 44 leges liceat, accommodet. Cum vero jurato
 sententia dicenda sit, meminerit, deum se ad-
 hibere testem, id est (ut arbitror) mentem su-
 am, qua nihil homini dedit deus ipse divini-
 us. Itaque præclarum a majoribus accepimus
 morem rogandi iudicis, si eum teneremus,
Quæ salva fide facere possit. Hæc roga-

tio ad ea pertinet, quæ paulo ante dixi, honeste amico a iudice posse concedi. Nam, si omnia facienda sint, quæ amici velint; non amicitia tales, sed conjurationes putandæ sint. Loquor autem de communibus amicitiiis: nam ⁴⁵ in sapientibus viris perfectisque, nihil potest esse tale. Damonem & Phintiam, Pythagoreos, ferunt hoc animo inter se fuisse, ut, cum eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis destinavisset, & is, qui morti addictus esset, paucos sibi dies commendandorum suorum causa postulavisset, vas factus sit alter ejus sistendi; ut, si ille non revertisset, moriendum esset ipsi. Qui cum ad diem se recepisset, admiratus eorum fidem tyrannus, petivit, ut se ad amicitiam tertium adscriberent. Cum igitur id, quod utile videtur in amicitia, cum eo, quod honestum est, comparatur; ^{II} ⁴⁶ jaceat utilitatis species, valeat honestas. Cum autem in amicitia, quæ honesta non sunt, postulabuntur; religio & fides anteponantur amicitia: sic habebitur is, quem exquirimus, delectus officii. Sed utilitatis specie in republica sæpiissime peccatur, ut in Corinthi disturbance nostri. Durius etiam Athenienses, qui sciverunt, ut Aeginetis, qui classe valebant, pollices præciderentur. Hoc visum est

utile; nimis enim imminebat, propter propinquitatem Aegina Piræeo: sed nihil, quod crudele, utile. Est enim hominum naturæ, quam sequi debemus, maxime inimica crudelitas. Male etiam, qui peregrinos urbibus uti prohibent, eosque exterminant, ut Pennus apud patres nostros, Papius nuper. Nam esse pro cive, qui civis non fit, rectum est non licere: quam tulerunt legem sapientissimi consules, Crassus & Scævola: usu vero urbis prohibere peregrinos, sane inhumanum est. Illa præclara, in quibus publicæ utilitatis species præ honestate contemnitur. Plena exemplorum est nostra respublica, cum sæpe, tum maxime bello Punico secundo: quæ, Cannensi calamitate accepta, majores animos habuit, quam unquam rebus secundis: nulla timoris significatio, nulla mentio pacis. Tanta vis est honesti, ut speciem utilitatis obscuret. Athenienses cum Persarum impetum nullo modo possent sustinere, statuerentque, ut urbe relicta, conjugibus & liberis Trœzene depositis, naves conscenderent, libertatemque Græciæ classe defenderent; Cyrsilum quendam, suadentem, ut in urbe manerent, Xerxemque reciperent, lapidibus obruerunt. Atque ille utilitatem sequi videbatur: sed ea nulla erat

repugnante honestate. Themistocles post vi- 49
 storiam ejus belli, quod cum Persis fuit, dixit
 in concione, Se habere consilium reipublicæ
 salutare, sed id sciri opus non esse: postula-
 vit, ut aliquem populus daret, quicum com-
 municaret: datus est Aristides. Huic ille, clas-
 sem Lacedæmoniorum, quæ subducta esset ad
 Gytheum, clam incendi posse: quo facto fran-
 gi Lacedæmoniorum opes necesse esset. Quod
 Aristides cum audisset, in concionem magna
 expectatione venit; dixitque, Perutile esse
 consilium, quod Themistocles afferret; sed
 minime honestum. Itaque Athenienses, quod
 honestum non esset, id ne utile quidem puta-
 verunt; totamque eam rem, quam ne audie-
 rant quidem, auctore Aristide repudiaverunt.
 Melius hi, quam nos, qui piratas immunes;
 socios vectigales habemus. Maneat ergo, quod 12
 turpe sit, id nunquam esse utile; ne tum qui-
 dem, cum id, quod esse utile putes, adipisca-
 re. Hoc enim ipsum utile putare, quod turpe
 sit, calamitosum est.

Sed incidunt (ut supra dixi) sæpe causæ, 50
 cum repugnare utilitas honestati videtur, ut
 animadvertendum sit, repugnetne plane, an
 possit cum honestate conjungi. Ejus generis
 hæ sunt quæstiones: Si (exempli gratia) vir

bonus Alexandria Rhodum magnum frumen-
 ti numerum advexerit in Rhodiorum inopia
 & fame, summaque annonæ caritate; si idem
 sciat, complures mercatores Alexandria sol-
 visse, navesque in cursu, frumento onustas,
 petentes Rhodum, viderit; dicturusne sit id
 Rhodiis, an silentio suum quam plurimo ven-
 diturus? Sapientem & bonum virum fingi-
 mus: de ejus deliberatione & consultatione
 quærimus, qui celaturus Rhodios non sit, si
 id turpe judicet; sed dubitet, turpe sit, an
 31 non sit. In hujusmodi causis aliud Diogeni
 Babylonio videri solet, magno & gravi Stoi-
 co; aliud Antipatro, discipulo ejus, homini
 acutissimo. Antipatro, omnia patefacienda,
 ut ne quid omnino, quod venditor norit, em-
 tor ignoret: Diogeni, venditorem, quatenus
 jure civili constitutum sit, dicere vitia oport-
 tere, cetera sine insidiis agere; & quoniam
 vendat, velle quam optime vendere. Advexi,
 exposui, vendo meum non pluris, quam cete-
 ri: fortasse etiam minoris, cum major est co-
 32 pia: cui sit injuria? Exoritur Antipatri ratio
 ex altera parte: Quid ais? tu, cum homini-
 bus consulere debeas, & servire humanæ so-
 cietati, eaque lege natus sis, & ea habeas prin-
 cipia naturæ, quibus parere, & quæ sequi de-

beas, ut utilitas tua, communis utilitas sit,
 vicissimque communis utilitas, tua sit; cela-
 bis homines, quid iis adfit commoditatis &
 copiæ? Respondebit Diognes fortasse sic, Ali-
 ud est celare, aliud tacere: neque ego nunc
 te celo, si tibi non dico, quæ natura deorum
 sit, quis sit finis bonorum; quæ tibi plus pro-
 desſent cognita, quam tritici vilitas: sed non
 quidquid tibi audire utile est, id mihi dicere
 neceſſe est. Immo vero (inquiet ille) neceſſe 53
 est, si quidem meministi, eſſe inter homines
 natura conjunctam societatem. Memini, in-
 quit ille, sed num iſta ſocietas talis eſt, ut
 nihil ſuum cujuſque ſit? quod ſi iſta eſt, ne
 vendendum quidem quidquam eſt, ſed donan-
 dum. Vides in hac tota diſceptatione non il- 13
 lud dici, Quamvis hoc turpe ſit; tamen, quo-
 niam expedit, faciam; ſed ita expedire, ut
 turpe non ſit: ex altera autem parte; ea re,
 quia turpe ſit, non eſſe faciendum. Vendat 54
 ædes vir bonus propter aliqua vitia, quæ ipſe
 norit, ceteri ignorent: peſtilentes ſint, & ha-
 beantur ſalubres: ignoretur, in omnibus cu-
 biculis apparere ſerpentes: male materiatae,
 ruinoſæ: ſed hoc præter dominum, nemo ſciat:
 quæro, ſi hoc emtoribus venditor non dixerit,
 ædesque vendiderit pluris multo, quam ſe ven-

diturum putarit, num id injuste, & improbe
 35 fecerit. Ille vero, inquit Antipater. Quid enim
 est aliud, erranti viam non monstrare, (quod
 Athenis execrationibus publicis sancitum est,) si hoc non est, emptorem pati ruere, & per
 errorem in maximam fraudem incurrere? plus
 etiam est, quam viam non monstrare; nam est
 scientem in errorem, alterum inducere. Dio-
 genes contra: Num te emere coëgit, qui ne
 hortatus quidem est? ille, quod non placebat,
 proscripsit; tu, quod placebat, emisti. Quod
 si qui proscribunt, *villam bonam, beneque aedi-*
ficatam, non existimantur fessellisse, etiam si illa
 nec bona est, nec ædificata ratione; multo
 minus, qui domum non laudarunt. Ubi enim
 iudicium emptoris est, ibi fraus venditoris quæ
 potest esse? sin autem dictum non omne præ-
 standum est; quod dictum non est, id præ-
 standum putas? quid vero est stultius, quam
 venditorem, ejus rei, quam vendat, vitia nar-
 rare? quid autem tam absurdum, quam si do-
 mini jussu ita præco prædicet, *Domum pe-*
 36 *stilentem vendo?* Sic ergo in quibusdam cau-
 sis dubiis ex altera parte defenditur honestas,
 ex altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod
 utile videatur, non modo facere honestum sit;
 sed etiam, non facere, turpe. Hæc est illa, quæ

videtur utilium fieri cum honestis sæpe diffen-
 sio. Quæ dijudicanda sunt; non enim, ut quæ-
 reremus, exposuimus, sed ut explicaremus.
 Non igitur videtur nec frumentarius ille Rho- 57
 dios, nec hic ædium venditor celare emtores
 debuisse. Neque enim id est celare, quidquid
 reticeas; sed cum, quod tu scias, id ignorare
 emolumenti tui causa velis eos, quorum in-
 terfit id scire. Hoc autem celandi genus qua-
 le sit, & cuius hominis, quis non videt? certe
 non aperti, non simplicis, non ingenui, non
 iusti, non viri boni; versuti potius, obscuro,
 astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris,
 vafri. Hæc tot, & alia plura, nonne inutile
 est vitiorum subire nomina?

Quod si vituperandi sunt, qui reticuerunt; 14
 quid de iis existimandum est, qui orationis 58
 vanitatem adhibuerunt? C. Canius, eques Ro-
 manus, nec infacetus, & satis litteratus, cum
 se Syracusas otandi (ut ipse dicere solebat)
 non negotiandi causa, contulisset, dicitabat,
 se hortulos aliquos velle emere, quo invitare
 amicos, & ubi se oblectare sine interpellato-
 ribus posset. Quod cum pererebuisset, Pythi-
 us ei quidam, qui argentariam faceret Syra-
 cusis, dixit, venales quidem se hortos non ha-
 bere, sed licere uti Canio, si vellet, ut suis;

& simul ad cœnam hominem in hortos invitavit in posterum diem. Cum ille promississet, tum Pythius, qui esset, ut argentarius, apud omnes ordines gratiosus, piscatores ad se convocavit, & ab his petivit, ut ante suos hortulos postridie piscarentur; dixitque, quid eos facere vellet. Ad cœnam tempore venit Caninus: opipare a Pythio apparatus convivium: cymbarum ante oculos multitudo: pro se quisque quod ceperat, afferebat: ante pedes Pythii pisces abjiciebantur. Tum Caninus, Quæso, inquit, quid est hoc, Pythi? tantumne piscium? tantumne cymbarum? Et ille, Quid mirum? inquit, hoc loco est, Syracusis quidquid est piscium: hæc aquatio: hæc villa isti carere non possunt. Incensus Caninus cupiditate, contendit a Pythio, ut venderet. Gravate ille primo. Quid multa? impetrat: emit homo cupidus & locuples, tanti, quanti Pythius voluit, & emit instructos: nomina facit: negotium conficit. Invitat Caninus postridie familiares suos: venit ipse mature: scalmum nullum videt. Quærit ex proximo vicino, num ferix quædam piscatorum essent, quod eos nullos videret. Nullæ, (quod sciam,) inquit ille: sed hic piscari nulli solent; itaque heri mirabar, quid accidisset.

Stomachari Canius. Sed quid faceret? non- 60
 dum enim Aquillius, collega & familiaris me-
 us, protulerat de dolo malo formulas; in
 quibus ipsis cum ex eo quæreretur, quid es-
 set *dolus malus*; respondebat, *Cum esset aliud*
simulatum, aliud actum. Hoc quidem sane lu-
 culenter, ut ab homine perito definiendi. Er-
 go & Pythius, & omnes aliud agentes, aliud
 simulant, perfidi, improbi, malitiosi sunt.
 Nullum igitur factum eorum potest utile esse,
 cum sit tot vitiis inquinatum. Quod si Aquil- 15
 liana definitio vera est; ex omni vita simu-
 latio, dissimulatioque tollenda est. Ita nec ut
 emat melius, nec ut vendat, quidquam simu-
 labit, aut dissimulabit vir bonus. Atque iste 61
 dolus malus etiam legibus erat vindicatus,
 ut tutela XII tabulis, & circumscriptio ado-
 lescentium lege Lætoria; & sine lege judi-
 cii, in quibus additur, ET FIDE BONA. Re-
 liquorum autem iudiciorum hæc verba maxi-
 me excellunt: in arbitrio rei uxoriæ, MELI-
 US, AEQUIUS; in fiducia, UT INTER BONOS
 BENE AGIER, Quid ergo? aut in eo, quod
 MELIUS, AEQUIUS, potest ulla pars inesse
 fraudis? aut, cum dicitur, INTER BONOS BE-
 NE AGIER, quidquam agi dolose, aut mali-
 tiose potest? Dolus autem malus simulatio-

ne & dissimulatione, ut ait Aquilius, continetur. Tollendum est igitur ex rebus contrahendis omne mendacium. Non licitatore venditor, nec qui contra se liceatur, emtor apponet: uterque, si ad eloquendum venerit, non plus, quam semel, eloquentur. Q. quidem Scævola, P. F. cum postulasset, ut sibi fundus, cujus emtor erat, semel indicaretur, idque venditor ita fecisset, dixit, se pluris æstimare: addidit centum millia. Nemo est, qui hoc boni viri fuisse neget; sapientis, negant: ut si minoris, quam potuisset, vendidisset. Hæc igitur est illa perniciēs, quod alios bonos, alios sapientes existimant: ex quo Ennius, *nequidquam sapere sapientem, qui sibi ipse prodesse non quiret*. Vere id quidem, si, quid esset *prodesse*, mihi cum Ennio conveniret. Hecatonem quidem Rhodium, discipulum Panætii, video in his libris, quos de Officio scripsit Q. Tuberoni, dicere, Sapientis esse, nihil contra mores, leges, instituta facientem, habere rationem rei familiaris. Neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis, maximeque reipublicæ: singulorum enim facultates & copix, divitiæ sunt civitatis. Huic Scævolæ factum (de quo paulo ante dixi) placere nullo

modo potest. Etenim omnino tantum se negat facturum compendii sui causa, quod non liceat. Huic nec laus magna tribuenda, nec gratia est. Sed sive & simulatio & dissimulatio, dolus malus est; perpaucae res sunt, in quibus dolus iste malus non versetur: sive vir bonus est is, qui prodest, quibus potest, nocet nemini, certe istum virum bonum non facile reperiemus. Nunquam igitur est utile peccare, quia semper est turpe; &, quia semper est honestum, virum bonum esse, semper est utile.

Ac de jure quidem praediorum sancitum 16 est apud nos jure civili, ut in his vendendis 65 vitia dicerentur, quae nota essent venditori. Nam, cum ex XII tabulis satis esset ea praestari, quae essent lingua nuncupata; quae qui infitiatus esset, dupli poenam subiret: a jureconsultis etiam reticentiae poena est constituta. Quidquid enim esset in praedio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset, praestari oportere. Ut, cum in 66 arce augurium augures acturi essent, jussissentque T. Claudium Centumalum, qui aedes in Coelio monte habebat, demoliri ea, quorum altitudo officeret auspiciis; Claudius proscriptis insulam, vendidit: emit P. Calpurnius

Lanarius. Huic ab auguribus illud idem denuntiatum est. Itaque Calpurnius cum demolitus esset, cognossetque, Claudium ædes postea proscrispisse, quam esset ab auguribus demoliri jussus, arbitrum illum adegit, quidquid sibi dare, facere oporteret *ex fide bona*. M. Cato sententiam dixit, hujus nostri Catonis pater: ut enim ceteri ex patribus, sic, qui lumen illud progenuit, ex filio est nominandus. Is igitur iudex ita pronuntiavit: cum in venundando rem eam scisset, & non pronuntiaffet, emtori damnum præstari oportere. Igitur ad fidem bonam statuit pertinere, notum
 67 esse emtori vitium, quod nosset venditor. Quod si recte judicavit; non recte frumentarius ille, non recte ædium pestilentium venditor tacuit. Sed hujusmodi reticentiæ jure civili omnes comprehendi non possunt: quæ autem possunt, diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus, propinquus noster, C. Sergio Oratæ vendiderat ædes eas, quas ab eodem ipse paucis ante annis emerat. Hæ Sergio serviebant; sed hoc in mancipio Marius non dixerat: adducta res in iudicium est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius. Jus Crassus urgebat; quod vitii venditor non dixisset sciens, id oportere præstari: æquitatem Antonius;

quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas ædes vendidisset, nihil fuisse necesse dici; nec eum esse deceptum, qui id, quod emerat, quo jure esset, teneret. Quorum hæc? ut illud intelligas, non placuisse majoribus nostris astutos. Sed aliter leges, aliter philosophi tollunt astutias: leges, quatenus manu tenere possunt; philosophi, quatenus ratione & intelligentia. Ratio igitur postulat, ne quid insidiosè, ne quid simulate, ne quid fallaciter. Suntne igitur insidiæ, tendere plagas, etiam si excitaturus non sis feras, nec agitaturus? ipsæ enim, nullo insequente, sæpe incidunt. Sic tu ædes proscribas, tabulam, tanquam plagam, ponas, domum propter vitia vendas; in eam aliquis incurrat imprudens. Hoc quamquam video propter depravationem consuetudinis, neque more turpe haberi, neque aut lege sanciri, aut jure civili; tamen naturæ lege sancitum est. Societas enim est, (quod etsi sæpe dictum est, dicendum tamen est sæpius,) latissime quidem quæ pateat, hominum inter homines: interior eorum, qui ejusdem gentis sunt; propior eorum, qui ejusdem civitatis. Itaque majores aliud jus gentium, aliud jus civile esse voluerunt. Quod civile, non idem continuo gen-

tium; quod autem gentium, idem civile esse debet. Sed nos veri juris, germanæque justitiæ solidam & expressam effigiem nullam tenemus; umbra & imaginibus utimur: eas ipsas utinam sequeremur! feruntur enim ex
 70 optimis naturæ & veritatis exemplis. Nam quanti verba illa, *Uti ne propter te, fidemve tuam captus, fraudatusve siem?* quam illa aurea! *Ut inter bonos bene agier oportet, Et sine fraudatione?* Sed, qui sint boni, & quid sit bene agi, magna quæstio est. Q. quidem Scævola, pontifex maximus, summam vim dicebat esse in omnibus iis arbitriis, in quibus adderetur EX FIDE BONA; fideique bonæ nomen existimabat manare latissime, idque versari in tutelis, societatibus, fiduciis, mandatis, rebus emtis, venditis, conductis, locatis, quibus vitæ societas contineretur: in his magni esse judicis, statuere, (præsertim cum in plerisque essent judicia contraria,) quid quem-
 71 que cuique præstare oporteret. Quocirca astutiæ tollendæ sunt, eaque malitia, quæ vult illa quidem videri se esse prudentiam; sed abest ab ea, distatque plurimum. Prudentia est enim locata in delectu bonorum & malorum; malitia (si omnia, quæ turpia sunt, mala sunt) mala bonis antepont. Nec vero in præ-

prædiis solum jus civile, ductum a natura, malitiam fraudemque vindicat; sed etiam in mancipiorum venditione fraus venditoris omnis excluditur: qui enim scire debuit, de sanitate, de fuga, de furtis, præstat edicto ædilitium. Heredum alia causa est. Ex quo intel- 72
ligitur, quoniam juris natura fons sit, hoc secundum naturam esse, neminem id agere, ut ex alterius prædetur inscientia. Nec ulla perniciēs vitæ major inveniri potest, quam in malitia simulatio intelligentiæ; ex quo ista innumerabilia nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare videantur. Quotus enim quisque reperitur, qui impunitate & ignoratione omnium proposita, abstinere possit injuria?

Periclitemur, si placet, in iis quidem ex- 18
emplis, in quibus peccari vulgus hominum 73
fortasse non putat. Neque enim de ficariis, veneficis, testamentariis, furibus, peculatoribus hoc loco differendum est; qui non verbis sunt & disputatione philosophorum, sed vinculis & carcere fatigandi: sed hæc consideremus, quæ faciunt ii, qui habentur boni. L. Minucii Basili, locupletis hominis, falsum testamentum quidam e Græcia Romam attulerunt: quod quo facilius obtinerent, scri-

pferant heredes secum M. Craffum & Q. Hortensium, homines ejusdem ætatis potentissimos: qui, cum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent conscii culpæ; alieni facinoris munusculum non repudiaverunt. Quid ergo? fatin' hoc est, ut non deliquisse videantur? mihi quidem non videtur; quamquam alterum amavi vivum, alterum
 74 non odi mortuum. Sed cum Basilus M. Satrium, sororis filium, nomen suum ferre voluisset, eumque fecisset heredem: *Hunc dico patronum agri Piceni & Sabini*: (o turpem notam temporum illorum!) num erat æquum, principes cives rem habere, ad Satrium nihil præter nomen pervenire? Etenim, si is, qui non defendit injuriam, neque propulsat a suis, cum potest, injuste facit, ut in primo libro differui; qualis habendus est is, qui non modo non repellit, sed etiam adjuvat injuriam? Mihi quidem etiam veræ hereditates, non honestæ videntur, si sint malitiosis blanditiis officiorum, non veritate, sed simulatione quæsitæ. Atqui in talibus rebus aliud utile inter-
 75 dum, aliud honestum videri solet. Falso: nam eadem utilitatis, quæ honestatis est regula. Qui hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus. Sic enim cogitans: *Est*

istuc quidem honestum, verum hoc expedit: res a natura copulatas audebit errore divellere; qui fons est fraudium, maleficiorum, scelerum omnium. Itaque si vir bonus habeat hanc vim, 19 ut, si digitis concrepuerit, possit in locupletium testamenta nomen ejus irrepere, hac vi non utatur, ne si exploratum quidem habeat, sed omnino neminem unquam suspicaturum. At dares hanc vim M. Crasso, ut digitorum percussione heres posset scriptus esse, qui revera non esset heres; in foro, mihi crede, saltaret. Homo autem justus, isque, quem sentimus virum bonum, nihil cuiquam, quod in se transferat, detrahet: hoc qui admiratur, is se, quid sit vir bonus, nescire fateatur. At 26 vero si quis voluerit animi sui complicatam notionem evolvere, jam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui profit quibus possit; noceat nemini, nisi laceffitus injuria. Quid ergo? hic non noceat, qui quodam quasi veneno perficiat, ut veros heredes moveat, in eorum locum ipse succedat? Non igitur faciat (dixerit quis) quod utile fit, quod expediat? Immo intelligat, nihil nec expedire, nec utile esse, quod sit injustum: hoc qui non didicerit, bonus vir esse non poterit. Fimbri- 72 am consularem, audiebam de patre nostro pu-

er, judicem M. Lutatio Pinthiæ fuisse, equitæ Romano sane honesto, cum is sponsonem fecisset, *ni bonus vir esset*: itaque ei dixisse Fimbriam, se illam rem nunquam judicaturum, ne aut spoliaret fama probatum hominem, si contra judicasset; aut statuisse videretur, virum bonum aliquem esse, cum ea res innumerabilibus officiis & laudibus contineretur. Huic igitur viro bono, quem Fimbria etiam, non modo Socrates noverat, nullo modo videri potest quidquam esse utile, quod non honestum sit. Itaque talis vir non modo facere, sed ne cogitare quidem quidquam audebit, quod non audeat prædicare. Hæc nonne est turpe dubitare philosophos, quæ ne rustici quidem dubitent? a quibus natum est id, quod jam contritum est vetustate proverbium. Cum enim fidem alicujus bonitatemque laudant; dignum esse dicunt, quicum in tenebris mices. Hoc quam habet vim, nisi illam, nihil expedire, quod non deceat, etiam si id possis
78 nullo refellente obtinere? Videsne igitur, hoc proverbio, neque Gygi illi posse veniam dari, neque huic, quem paulo ante fingebam, digitorum percussione hereditates omnium posse convertere? Ut enim, quod turpe est, id quamvis occultetur, tamen honestum fieri nullo me-

do potest; sic, quod honestum non est, id utile ut sit, effici non potest, adversante & repugnante natura. At enim, cum permagna 20
præmia sunt, est causa peccandi. C. Marius 79
cum a spe consulatus longe abesset, & jam septimum annum post præturam jaceret, neque 13
petiturus unquam consulatum videretur;
Q. Metellum, cujus legatus erat, summum virum, & civem, cum ab eo, imperatore suo, Romam missus esset, apud populum Romanum criminatus est, bellum illum ducere: si se consulem fecissent, brevi tempore, aut vivum, aut mortuum Jugurtham se in potestatem populi Romani redacturum. Itaque factus est ille quidem consul, sed a fide justitiaque discessit, qui optimum & gravissimum civem, cujus legatus, & a quo missus esset, in invidiam falso crimine adduxerit. Ne noster quidem Gra- 30
tidianus officio boni viri functus est tum, cum prætor esset, collegiumque prætorum tribuni plebis adhibuissent, ut res numaria de communi sententia constitueretur. Iactabatur enim temporibus illis numus, sic, ut nemo posset scire, quid haberet. Conscripserunt communiter edictum cum poena atque iudicio; constitueruntque, ut omnes simul in Rostra post meridiem escenderent; & ceteri quidem alius

alio; Marius a subfelliis in Rostra recta, id-
 que quod communiter compositum fuerat,
 solus edixit: & ea res (si quæris) ei magno
 honori fuit. Omnibus vicis statux: ad eas thus
 & cerei. Quid multa? nemo unquam multi-
 tudini fuit carior. Hæc sunt, quæ conturbant
 homines in deliberatione nonnunquam, cum
 id, in quo violatur æquitas, non ita magnum;
 illud autem, quod ex eo paritur, permagnum
 videtur: ut Mario, præripere collegis & tri-
 bunis plebis popularem gratiam, non ita tur-
 pe; consulem ob eam rem fieri, quod sibi
 tunc proposuerat, valde utile videbatur. Sed
 omnium una regula est, quam tibi cupio esse
 notissimam: aut illud, quod utile videtur, tur-
 pe ne sit; aut, si turpe est, ne videatur esse
 utile. Quid igitur? possumusne aut illum Ma-
 rium, virum bonum judicare, aut hunc? Ex-
 plica, atque excute intelligentiam tuam, ut
 videas, quæ sit in ea species, forma, & notio
 viri boni. Cadit ergo in virum bonum, men-
 tiri emolumentum sui causa, criminari, præri-
 pere, fallere? nihil profecto minus. Est ergo
 ulla res tanti, aut commodum ullum tam ex-
 petendum, ut viri boni & splendorem, & no-
 men amittas? quid est, quod afferre tantum
 utilitas ista, quæ dicitur, possit, quantum au-

ferre, si boni viri nomen eripuerit? fidem justitiamque detraxerit? Quid enim interest, utrum ex homine se quis convertat in beluam, an in hominis figura immanitatem gerat beluæ? Quid? qui omnia recta & honesta negligunt, dummodo potentiam consequantur; nonne idem faciunt, quod is, qui etiam focerum habere voluit eum, cujus ipse audacia potens esset? utile ei videbatur plurimum posse alterius invidia. Id quam injustum in patriam, quam inutile, quam turpe esset, non videbat. Ipse autem focer in ore semper Græcos versus de Phoenissis habebat, quos dicam ut potero, incondite fortasse, sed tamen ut res possit intelligi.

Nam si violandum est jus, regnandi gratia

Violandum est: aliis rebus pietatem colas.
Capitalis Eteocles, vel potius Euripides, qui id unum, quod omnium sceleratissimum fuerat, exceperit. Quid igitur minuta colligimus, hereditates, mercaturas, venditiones fraudulentas? Ecce tibi, qui rex populi Romani dominusque omnium gentium esse concupierit, idque perfecit. Hanc cupiditatem si honestam quis esse dicit, amens est; probat enim legum & libertatis interitum, earum-

que oppressionem tætram & detestabilem, gloriosam putat. Qui autem fatetur, honestum non esse in ea civitate, quæ libera fuit, quæque esse debeat, regnare, sed ei, qui id facere possit, esse utile; qua hunc objurgatione, aut quo potius convicio a tanto errore coneravellere? Potest enim, dii immortales! cuiquam esse utile foedissimum & tæterrimum parricidium patriæ; quamvis is, qui se eo obstrinxerit, ab oppressis civibus Parens nominetur? Honestate igitur dirigenda utilitas est, & quidem sic, ut hæc duo, verbo inter se discrepare, re tamen unum sonare videantur.

§4 Non habeo, ad vulgi opinionem, quæ major utilitas, quam regnandi, esse possit; nihil contra inutilius ei, qui id injuste consecutus sit, invenio, cum ad veritatem cœpi revocare rationem: possunt enim cuiquam esse utiles, angores, sollicitudines, diurni & nocturni metus, vita insidiarum periculorumque plenissima?

Multi iniqui atque infideles regno, pauci sunt boni,

inquit Accius. At cui regno? quod a Tantalos & Pelope proditum jure obtinebatur. Nam quanto plures ei regi putas, qui exercitu po-

puli Romani populum ipsum Romanum oppressisset, civitatemque non modo liberam, sed etiam gentibus imperantem, servire sibi coëgisset? Hunc tu quas conscientiaë labe in 85 animo censes habuisse? quæ vulnera? Cujus autem vita ipsi potest utilis esse, cum ejus vitæ ea conditio sit, ut, qui illam eripuerit, in maxima & gratia futurus sit, & gloria? Quod si hæc utilia non sunt, quæ maxime videntur, quia plena sunt dedecoris ac turpitudinis; satis persuasum esse debet, nihil esse utile, quod non idem honestum sit. Quamquam id qui- 22 dem, cum sæpe alias, tum Pyrrhi bello a C. 86 Fabrico, consule iterum, & a senatu nostro judicatum est. Cum enim rex Pyrrhus populo Romano bellum ultro intulisset, cumque de imperio certamen esset cum rege generoso ac potente; perfuga ab eo venit in castra Fabricii, eique est pollicitus, si præmium sibi proposuisset, se, ut clam venisset, sic clam in Pyrrhi castra rediturum, & eum veneno necaturum. Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum; idque factum ejus a senatu laudatum est. Atqui si speciem utilitatis opinionemque quærimus, magnum illud bellum perfuga unus, & gravem adversarium imperii sustulisset; sed magnum dedecus & flagiti-

um, quicum laudis certamen fuisset, eum non
 87 virtute, sed scelere superatum. Utrum igitur
 utilius vel Fabricio, qui talis in hac urbe, qua-
 lis Aristides Athenis fuit, vel senatui nostro,
 qui nunquam utilitatem a dignitate sejunxit,
 armis cum hoste certare, an venenis? Si glo-
 riæ causa imperium expetendum est, scelus
 absit, in quo non potest esse gloria: sin ipsæ
 opes expetuntur quoquo modo, non poterunt
 utiles esse cum infamia. Non igitur utilis illa
 L. Philippi, Q. F. sententia, quas civitates L.
 Sulla, pecunia accepta, ex senatusconsulto li-
 beravisset, ut hæc rursus vectigales essent; ne-
 que his pecuniam, quam pro libertate dede-
 rant, redderemus. Est ei senatus assensus. Tur-
 pe imperio: piratarum enim melior fides, quam
 senatus. At aucta vectigalia: utile igitur.
 Quousque audebunt dicere quidquam utile,
 88 quod non honestum? Potest autem ulli im-
 perio, quod gloria fultum esse debet, & be-
 nevolentia sociorum, utile esse odium & in-
 famia? Ego etiam cum Catone meo sæpe dif-
 fensi. Nimis mihi præfracte videbatur ærari-
 um vectigaliaque defendere, omnia publica-
 nis negare, multa sociis; cum in hos bene-
 fici esse deberemus, cum illis sic agere, ut
 cum colonis nostris soleremus; eoque ma-

gis, quo illa ordinum conjunctio ad salutem reipublicæ pertinebat. Male etiam Curio, cum causam Transpadanorum æquam esse dicebat; semper autem addebat, *Vincat utilitas*. Potius diceret, non esse æquam, quia non esset utilis reipublicæ, quam, cum utilem esse diceret, non esse æquam fateretur.

Plenus est sextus liber de officiis Hecatonis talium quæstionum: Sitne boni viri, in maxima caritate annonæ, familiam non alere. In utramque partem disputat: sed tamen ad extremum utilitate putat officium dirigi magis, quam humanitate. Quærit, si in mari jactura facienda sit, equine pretiosi potius jacturam faciat, an servuli vilis. Hic alio res familiaris, alio ducit humanitas. Si tabulam de naufragio stultus arripuerit, extorquebitne eam sapiens, si potnerit? negat, quia sit injurium. Quid? dominus navis, eripietne suum? minime: non plus, quam si navigantem in alto ejicere de navi velit, quia sua fit: quoad enim perventum fit eo, quo sumta navis est, non domini est navis, sed navigantium. Quid, si una tabula sit, duo naufragi, æque sapientes, sibi uter rapiat, an alter cedat alteri? cedat vero; sed ei, cujus magis inter-

sit vel sua, vel reipublicæ causa, vivere. Quid, si hæc paria in utroque? nullum erit certamen, sed quasi forte, aut micando victus, alteri cedat alter. Quid si pater fana expilet, cuniculos agat ad ærarium; indicetne id magistratibus filius? nefas id quidem est. Quin etiam defendat patrem, si arguatur. Non igitur patria præstat omnibus officiis? immo vero; sed ipsi patriæ conducit, pios cives habere in parentes. Quid, si tyrannidem occupare, si patriam prodere conabitur pater? filebitne filius? immo vero obsecrabit patrem, ne id faciat; si nihil proficiet, accusabit: minabitur etiam: ad extremum si ad perniciem patriæ res spectabit, patriæ salutem anteponet salutem patris. Quærit etiam, si sapiens adulterinos numos acceperit imprudens pro bonis; cum id rescierit, soluturusne sit eos, si cui debeat, pro bonis. Diogenes ait: Antipater negat; cui potius assentior. Qui vinum fugiens vendat sciens, debeatne dicere? Non necesse putat Diogenes: Antipater viri boni existimat. Hæc sunt quasi controversa jura Stoicorum. In mancipio vendendo, dicendane vitia, non ea, quæ nisi dixeris, redhibeatur mancipium jure civili; sed hæc, mendacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum.

Alteri dicenda videntur, alteri non videntur. 92

Si quis aurum vendens, orichalcum se putet vendere, indicetne ei vir bonus, aurum illud esse, an emat denario, quod sit mille denarium? Perspicuum jam est, & quid mihi videatur, & quæ sit inter eos philosophos, quos nominavi, controversia. Pacta & promissa 24
semperne servanda sint, quæ nec vi, nec dolo malo (ut prætores solent) facta sint? Si quis medicamentum cuiquam dederit ad aquam intercutem, pepigeritque, ne illo medicamento unquam postea uteretur: si eo medicamento sanus factus fuerit; & annis aliquot post incidere in eundem morbum; nec ab eo, quicum pepigerat, impetret, ut iterum eo liceat uti, quid faciendum sit? Cum sit is inhumane, qui non concedat uti, nec ei quidquam fiat injuriæ; vitæ & salutis consulendum. Quid? si quis sapiens rogatus sit ab eo, 93
qui eum heredem faciat, cum ei testamento sestertium millies relinquatur, ut ante quam hereditatem adeat, luce palam in foro saltet, idque se facturum promiserit, quod aliter eum heredem scripturus ille non esset; faciat, quod promiserit, necne? Promisisse nollem, & id arbitror fuisse gravitatis. Sed quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, honestius

mentietur, si ex hereditate nihil ceperit: nisi forte eam pecuniam in reipublicæ magnum aliquod tempus contulerit; ut vel saltare nem, cum patriæ consulturus sit, turpe non
25 sit. Ac ne illa quidem promissa servanda sunt,
94 quæ non sunt iis ipsis utilia, quibus illa promiseris. Sol Phaëthonti filio (ut redeamus ad fabulas) facturum se esse dixit, quidquid optasset: optavit, ut in currum patris tolleretur: sublatus est; atque insanus, qua constitit, ictu fulminis deflagavit. Quanto melius fuerat, in hoc, promissam patris non esse servatum? Quid, quod Theseus exegit promissum a Neptuno? cui cum tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippolyti, filii sui, cum is patri suspectus esset de noverca: quo optato impetrato, Theseus in
95 maximis fuit luctibus. Quid? Agamemnon cum devovisset Dianæ, quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno, immolavit Iphigeniam, qua nihil erat eo quidem anno natum pulchrius. Promissum potius non faciendum, quam tam tætrum facinus admitendum fuit. Ergo & promissa non facienda nonnunquam: neque semper deposita reddenda. Si gladium quis apud te sana mente deposuerit, repetat insaniens; reddere, pec-

catum sit; non reddere, officium. Quid? si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriæ, reddasne depositum? non, credo: facias enim contra rempublicam, quæ debet esse carissima. Sic multa, quæ honesta natura videntur esse, temporibus fiunt non honesta. Facere promissa, stare conventis, reddere deposita, commutata utilitate, fiunt non honesta. Ac de iis quidem, quæ videntur esse utilitates contra justitiam simulatione prudentiæ, satis arbitror dictum.

Sed quoniam a quatuor fontibus honestatis primo libro officia duximus, in eisdem⁹⁶ versabimur, cum docebimus, ea, quæ videntur esse utilia, neque sunt, quam sint virtutis inimica. Ac de prudentia quidem, quam vult imitari malitia; itemque de justitia, quæ semper est utilis, disputatum est. Reliquæ sunt duæ partes honestatis, quarum altera in animi excellentis magnitudine & præstantia cernitur; altera in conformatione & moderatione continentiæ & temperantiæ. Utile videbatur Ulyssi, ut quidem poëtæ tragici prodiderunt: nam apud Homerum, optimum auctorem, talis de Ulysse nulla suspicio est: sed insimulant eum tragœdiæ, simulatione in-²⁶
⁹⁷

sanæ militiam subterfugere voluisse. Non honestum consilium; at utile (ut aliquis fortasse dixerit) regnare, & Ithacæ vivere otiose scum parentibus, cum uxore, cum filio. Ullum tu decus in quotidianis periculis & laboribus cum hac tranquillitate conferendum putas? Ego vero istam contemnendam & abjiciendam; quoniam, quæ honesta non sit, ne
 98 utilem quidem esse arbitror. Quid enim auditurum putas fuisse Ulysses, si in illa simulatione perseverasset? qui cum maximas res gesserit in bello, tamen hæc audiat ab Ajace:

*Cujus ipse princeps jurisjurandi fuit,
 Quod omnes scitis, solus neglexit fidem.
 Fureve assimulavit; ne coiret, insitit.
 Quod ni Palamedis perspicax prudentis
 Istius percepset malitiosam audaciam,
 Fide sacratum jus perpetuo falleret.*

99 Illi vero non modo cum hostibus, verum etiam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit, quam deserere consentientem Græciam ad bellum barbaris inferendum. Sed dimittamus & fabulas, & externa: ad rem factam, nostramque veniamus. M. Atilius Regulus, cum consul iterum in Africa ex infidelis captus esset, duce Xantippo Lacedæmonio, imperatore autem patre Hannibalis, Hamilcare,

jura-

juratus missus est ad senatum, ut, nisi red-
diti essent Pœnis captivi nobiles quidam, re-
diret ipse Carthaginem. Is cum Romam ve-
nisset, utilitatis speciem videbat, sed eam, ut
res declarat, falsam judicavit; quæ erat ta-
lis. Manere in patria, esse domi suæ cum uxore,
cum liberis; quam calamitatem accepisset in bello,
communem fortunæ bellicæ judicantem, tenere consularis dignitatis gradum:
quis hæc neget esse utilia? quæ censes? magnitudo
animi & fortitudo negat. Num locu- 27
pletiores quæris auctores? harum enim est 100
virtutum proprium, nil extimescere, omnia
humana despiciere; nihil, quod homini acci-
dere possit, intolerandum putare. Itaque quid
fecit? in senatum venit: mandata exposuit:
sententiam ne diceret, recusavit; quamdiu
jurejurando hostium teneretur, non esse se
senatorem. Atque illud etiam, (o stultum ho-
minem, dixerit quispiam, & repugnantem uti-
litati suæ!) reddi captivos, negavit esse uti-
le: illos enim adolescentes esse, & bonos du-
ces, se jam confectum senectute. Cujus cum
valuisset auctoritas, captivi retenti sunt: ip-
se Carthaginem rediit; neque eum caritas pa-
triæ retinuit, nec suorum. Neque vero tum
ignorabat, se ad crudelissimum hostem, &

ad exquisita supplicia proficisci; sed jusjurandum conservandum putabat. Itaque tum, cum vigilando necabatur, erat in meliore causa, quam si domi senex captivus, perjurus consularis remansisset. At stulte, qui non modo non censuerit captivos remittendos, verum etiam dissuaserit. Quomodo stulte? etiamne si reipublicæ conducebat? potest autem, quod inutile reipublicæ sit, id cuiquam civile utile esse? Pervertunt homines ea, quæ sunt fundamenta naturæ, cum utilitatem ab honestate sejungunt. Omnes enim expetimus utilitatem, ad eamque rapimur, nec facere aliter ullo modo possumus: nam quis est, qui utilia fagiat? aut quis potius, qui ea non studiosissime persequatur? sed quia nusquam possumus, nisi in laude, decore, honestate utilia reperire, propterea illa prima & summa habemus: utilitatis nomen non tam splendidum, quam necessarium ducimus. Quid est igitur, dixerit quis, in jurejurando? num iratum timemus Jovem? At hoc quidem commune est omnium philosophorum, non eorum modo, qui deum nihil habere ipsum negotii dicunt, & nihil exhibere alteri; sed eorum etiam, qui deum semper agere aliquid, & moliri volunt, nunquam nec irasci deum, nec

nocere. Quid autem iratus Jupiter plus nocere potuisset, quam nocuit sibi ipse Regulus? Nulla igitur vis fuit religionis, quæ tantam utilitatem perverteret. An ne turpiter faceret? Primum, minima de malis. Num igitur tantum mali turpitudine ista habebat, quantum ille cruciatus? denique illud etiam apud Attium,

*Fregisti fidem: neque dedi, neque do infidelis
cuiquam:*

quamquam ab impio rege dicitur, luculente tamen dicitur. Addunt etiam, quemadmodum ¹⁰² nos dicamus, videri quædam utilia, quæ non sint; sic se dicere, videri quædam honesta, quæ non sint: ut hoc ipsum videtur honestum, conservandi jurisjurandi causa ad cruciatum revertisse; sed fit non honestum, quia, quod per vim hostium esset actum, ratum esse non debuit. Addunt etiam, quidquid ²⁹ utile sit, id fieri honestum, etiam si antea non videretur. Hæc fere contra Regulum. Sed prima videamus. Non fuit Jupiter metuendus, ne iratus noceret; qui neque irasci solet, neque nocere. Hæc quidem ratio non ¹⁰⁴ magis contra Regulum, quam contra omne jusjurandum valet. Sed in jurejurando, non qui

metus, sed quæ vis fit, debet intelligi; est enim jusjurandum, affirmatio religiosa: quod autem affirmate, quasi deo teste, promiseris; id tenendum est. Jam enim non ad iram deorum, quæ nulla est; sed ad justitiam, & ad fidem pertinet. Nam præclare Ennius:

*O fides alma, apta pinnis, & jusjurandum
Jovis!*

Qui igitur jusjurandum violat, is Fidem violat, quam in Capitolio vicinam Jovis Optimi Maximi (ut in Catonis oratione est) majores nostri esse voluerunt. At enim ne iratus quidem Jupiter plus Regulo nocuisset, quam sibi nocuit ipse Regulus. Certe, si nihil malum esset, nisi dolere. Id autem non modo non summum malum, sed ne malum quidem esse, maxima auctoritate philosophi affirmant; quorum quidem testem non mediocrem, sed haud scio an gravissimum, Regulum, nolite, quæso, vituperare. Quem enim locupletiores quærimus, quam principem populi Romani, qui retinendi officii causa cruciatum subierit voluntarium? Nam quod ajunt, minima de malis, id est, ut turpiter potius, quam calamitose: an est ullum majus malum turpitudine? quæ si in deformitate corporis habet aliquid

offensionis, quanta illa depravatio & sceditas
 turpificati animi debet videri? Itaque, ner- 106
 vofius qui ista differunt, solum audent **malum**
 dicere id, quod turpe sit; qui autem remissi-
 us, hi tamen non dubitant **summum malum**
 dicere. Nam illud quidem,

Neque dedi, neque do fidem infideli cuiquam:

idcirco recte a poëta, quia, cum tractaretur
 Atreus, personæ serviendum fuit. Sed si hoc
 sibi sumunt, nullam esse fidem, quæ infideli
 data sit; videant, ne quærat latebra per- 107
 jurio. Est autem jus etiam bellicum, fidesque
 jurisjurandi sæpe cum hoste servanda. Quod
 enim ita juratum est, ut mens conciperet fie-
 ri oportere, id servandum est: quod aliter;
 id si non feceris, nullum est perjurium. Ut,
 si prædonibus pactum pro capite pretium non
 attuleris, nulla fraus est, ne si juratus qui-
 dem id non feceris. Nam pirata non est ex
 perduellium numero definitus, sed commu-
 nis hostis omnium: cum hoc nec fides debet,
 nec jusjurandum esse commune. Non enim 108
 falsum jurare, perjurare est; sed, quod ex ani-
 mi tui sententia juraris, sicut verbis concipi-
 tur more nostro, id non facere, perjurium est.
 Scite enim Euripides:

Juravi lingua, mentem injuratam gero.

Regulus vero non debuit conditiones pactio-
nesque bellicas & hostiles perturbare perju-
rio. Cum justo enim & legitimo hoste res ge-
rebatur; adversus quem & totum jus fetiale,
& multa sunt jura communia: quod ni ita
esset, nunquam claros viros senatus victos
30 hostibus dedidisset. At vero T. Veturius &
10⁹ Sp. Postumius, cum iterum consules essent,
quia, cum male pugnatum apud Caudium es-
set, legionibus nostris sub jugum missis, pa-
cem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt his:
injussu enim populi senatusque fecerant. Eo-
demque tempore Ti. Numicius, Q. Mælius,
qui tum tribuni plebis erant, quod eorum
auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax
Samnitium repudiaretur. Atque hujus dedi-
tionis ipse Postumius, qui dedebatur, suasor
& auctor fuit. Quod idem multis annis post
C. Mancinus; qui, ut Numantinis, quibus-
cum sine senatus auctoritate foedus fecerat,
dederetur, rogationem suasit eam, quam L.
Furius & Sex. Atilius ex senatusconsulto fe-
rebant: qua accepta, est hostibus deditus.
Honestius hic, quam Q. Pompejus, quo, cum
in eadem causa esset, deprecante, accepta lex
non est. Hic ea, quæ videbatur utilitas, plus

valuit, quam honestas: apud superiores, utilitatis species falsa, ab honestatis auctoritate superata est. At non debuit ratum esse, quod ^{II} erat actum per vim. Quasi vero forti viro vis possit adhiberi. Cur igitur ad senatum proficiscebatur, cum præsertim de captivis dissuasurus esset? Quod maximum in eo est, id reprehenditis: non enim suo iudicio stetit, sed suscepit causam, ut esset iudicium senatus; cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profecto Pœnis redditi essent; ita incolumis in patria Regulus restitisset. Quod quia patriæ non utile putavit, idcirco sibi honestum & sentire illa, & pati credidit. Nam, quod ajunt, quod valde utile sit, id fieri honestum; immo vero esse, non fieri; est enim nihil utile, quod idem non honestum: nec quia utile, honestum est; sed quia honestum, utile. Quare ³ ex multis mirabilibus exemplis, haud facile ^{III} quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius, aut præstantius. Sed ex tota hac laude Reguli, unum illud est admiratione dignum, quod captivos retinendos censuerit. Nam quod reddiit, nobis nunc mirabile videtur; illis quidem temporibus aliter facere non potuit: itaque ista laus non est hominis, sed temporum. Nullum enim vinculum ad adstringen-

dam fidem jurejurando majores arctius esse voluerunt. Id indicant leges in XII tabulis, indicant sacratæ, indicant foedera, quibus etiam cum hoste devincitur fides: indicant notiones animadversionesque censorum; qui nulla de re diligentius, quam de jurejurando, judicabant. L. Manlio, A. F. cum dictator fuisset, M. Pomponius, tribunus plebis, diem dixit, quod is paucos sibi dies ad dictaturam gerendam addidisset: criminabatur etiam, quod Titum filium, qui postea est Torquatus appellatus, ab hominibus relegasset, & ruri habitare jussisset. Quod cum audivisset adolescens filius, negotium exhiberi patri; accurrisse Romam, & cum prima luce Pomponii domum venisse dicitur. Cui cum esset nuntiatum; quod illum iratum allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur: surrexit e lectulo, remotisque arbitris, ad se adolescentem jussit venire. At ille, ut ingressus est, confestim gladium destrinxit, juravitque, se illum statim interfectorum, nisi jusjurandum sibi dedisset, se patrem missum esse facturum. Juravit, hoc coactus terrore Pomponius: rem ad populum detulit: docuit, cur sibi causa desistere necesse esset: Manlium missum fecit. Tantum temporibus illis jusju-

randum valebat. Atque hic T. Manlius is est, qui ad Anienem Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque detracto, cognomen invenit: cujus tertio consulatu Latini ad Verferim fusi, & fugati: magnus vir in primis, & qui perindulgens in patrem, idem acerbe severus in filium. Sed, ut laudandus Regulus ³² in conservando jurejurando, sic decem illi, ¹¹³ quos post Cannensem pugnam juratos ad senatum misit Hannibal, se in castra redituros, ea, quorum potiti erant Pœni, nisi de redimendis captivis impetravissent, si non redierunt, vituperandi. De quibus non omnes uno modo: nam Polybius, bonus auctor imprimis, scribit, ex decem nobilissimis, qui tum erant missi, novem revertisse, a senatu re non impetrata; unum ex decem, qui paulo post, quam egressus erat e castris, redisset, quasi aliquid esset oblitus, Romæ remansisse. Reditu enim in castra, liberatum se esse jurejurando interpretabatur: non recte; fraus enim adstringit, non dissolvit [perjurium]. Fuit igitur stulta calliditas, perverse imitata prudentiam. Itaque decrevit senatus, ut ille veterator & callidus, vincetus ad Hannibalem duceretur. Sed illud maximum: octo hominum millia ¹¹⁴ tenebat Hannibal, non quos in acie cepisset,

aut qui periculo mortis diffugissent, sed qui relictis in castris fuissent a Paulo & Varro-
ne, consulibus. Eos senatus non censuit redi-
mendos, cum id parva pecunia fieri posset;
ut esset insitum militibus nostris aut vincere,
aut emori. Qua quidem re audita, fractum
animum Hannibalis scripsit idem, quod sena-
tus populusque Romanus rebus afflictis tam
excelso animo fuisset. Sic honestatis compa-
ratione, ea, quæ videntur utilia, vincuntur.
Acilius autem, qui Græce scripsit historiam,
plures ait fuisse, qui in castra revertissent, ea-
dem fraude, ut jurejurando liberarentur, eos-
que a censoribus omnibus ignominiis notatos.

115 Sit jam hujus loci finis. Perspicuum est enim,
quæ timido animo, humili, demisso, fractoque
fiant, (quale fuisset Reguli factum, si aut de
captivis, quod ipsi opus esse videretur, non
quod reipublicæ, censuisset, aut domi rema-
nere voluisset,) non esse utilia, quia sint fla-
gitiosa, fœda, turpia.

33 Restat quarta pars, quæ decore, modera-
116 tione, modestia, continentia, temperantia con-
tinetur. Potest igitur quidquam esse utile,
quod sit huic talium virtutum choro contra-
rium? Atqui ab Aristippo Cyrenaici atque

Annicerii philosophi nominati, omne bonum in voluptate posuerunt; virtutemque censuerunt ob eam rem esse laudandam, quod efficiens esset voluptatis: quibus obsoletis floret Epicurus, ejusdem fere adjutor auctorque sententiæ. Cum his viris equisque, ut dicitur, si honestatem tueri ac retinere sententia est, decertandum est. Nam si non modo utilitas, sed vita omnis beata, corporis firma constitutione, ejusque constitutionis spe explorata, ut a Metrodoro scriptum est, continetur; certe hæc utilitas, & quidem summa, (sic enim censent,) cum honestate pugnabit. Nam ubi primum prudentiæ locus dabitur? an, ut conquirat undique suavitates? quam miser virtutis famulatus, servientis voluptati! quod autem munus prudentiæ? an legere intelligenter voluptates? Fac nihil isto esse jucundius: quid cogitari potest turpius? Jam, qui dolorem summum malum dicat, apud eum quem habet locum fortitudo, quæ est dolorum laborumque contentio? Quamvis enim multis in locis dicat Epicurus (sicut hic dicit) satis fortiter de dolore; tamen non spectandum est, quid dicat, sed quid consentaneum sit ei dicere, qui bona, voluptate terminaverit; mala, dolore: ut, si illum audiam

de continentia & temperantia; dicit ille quidem multa multis locis; sed aqua hæret, ut ajunt. Nam qui potest temperantiam laudare is, qui ponat summum bonum in voluptate? est enim temperantia libidinum inimica; libidines autem confectatrices voluptatis. Atque in his tamen tribus generibus, quoquo modo possunt, non incallide tergiversantur. Prudentiam introducunt, scientiam suppeditantem voluptates, depellentem dolores. Fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, cum tradunt rationem negligendæ mortis, perpetiendique doloris. Etiam temperantiam inducunt, non facillime illi quidem, sed tamen quoquo modo possunt: dicunt enim, voluptatis magnitudinem doloris detractioe finiri. Justitia vacillat, vel jacet potius, omnesque eæ virtutes, quæ in communitate cernuntur, & in societate generis humani. Neque enim bonitas, nec liberalitas, nec comitas esse potest, non plus quam amicitia, si hæc non per se expetantur, sed ad voluptatem, utilitatemve referantur. Conferamus igitur in pauca. Nam ut utilitatem nullam esse docuimus, quæ honestati esset contraria; sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. Quo magis reprehendendos Cal-

liphonem & Dinomachum judico, qui se dixerunt controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem, tanquam cum homine pecudem, copulavissent. Non recipit istam conjunctionem honestas, aspernatur, repellit. Nec vero finis bonorum, [& malorum,] qui simplex esse debet, ex dissimilibus rebus misceri & temperari potest. Sed de hoc (magna enim res est) alio loco pluribus; nunc ad propositum. Quemadmodum igitur, si quando ¹²⁰ ea, quæ videretur utilitas, honestati repugnat, dijudicanda res fit, satis est supra disputatum: si autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, nulla potest esse ei cum honestate conjunctio. Nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortasse nonnihil, utilitatis certe nihil habebit.

Habes a patre munus, Marce fili, mea quidem ¹²¹ sententia, magnum; sed perinde erit, ut acceperis; quamquam tibi hi tres libri, inter Cratippi commentarios, tanquam hospites, erunt recipiendi. Sed, ut, si ipse venissem Athenas, (quod quidem esset factum, nisi me e medio cursu clara voce patria revocasset,) aliquando me quoque audires; sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox est mea, tri-

bues his temporis quantum poteris; poteris
autem, quantum voles. Cum vero intellexe-
ro, te hoc scientiæ genere gaudere, tum &
præsens tecum propediem, (ut spero) &, dum
aberis, absens loquar. Vale igitur, mi Cice-
ro, tibi que persuade, esse te quidem mihi ca-
rissimum; sed multo fore cariorem, si talibus
monimentis præceptisque lætabere.

M. T.

C. A.

DE

T. PO

O TITE

Quae

Equi

Licet eni

tice, qu

Ille v

Quamq

Sollit

Novi ex

tatem;

deporta

intelligo

quibus